

KO'SHMA GAPLAR VA ULARDA TINISH BELGILARINING QO'LLANILISHI

Andijon davlat pedagogika instituti
pedagogika fakulteti PhD dotsent
Usmonova Xurshida Aybekovna

E-mail: usmonovaxurshida34@gmail.com

+988 90 525 40 54

Pedagogika fakulteti Pedagogika yo'nalishi
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi
Umirzaqova Zeboxon Muhammadjon qizi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek tilida ko'shma gaplarning turlari, ularning tarkibiy qismlari va ana shu gaplar ichida tinish belgilarini to'g'ri qo'llash masalalari ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Vergul, nuqta-vergul, tire, ikki nuqta belgilarining bog'lovchili va bog'lovchisiz ko'shma gaplarda ishlatilishi aniq misollar yordamida ko'rsatiladi. Maqola o'qituvchilar, talabalar va o'zbek tili grammatikasini mukammallashtirmoqchi bo'lgan barcha kitobxonlar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: ko'shma gap, tinish belgilari, vergul, tire, nuqta-vergul, bog'lovchi, sintaksis.

1. KIRISH

Til grammatikasi ichida sintaksis bo'limi alohida o'rin tutadi. Jumladan, **ko'shma gaplar** nazariyasi o'zbek tilshunosligida keng o'rganilgan soha hisoblanadi. Ammo amaliyotda, ayniqsa yozma nutqda, ko'shma gaplarda tinish belgilarini noto'g'ri qo'llash holatlariga tez-tez duch kelinadi.

Maqolaning maqsadi — ko'shma gaplarning asosiy turlarini sharhlash va har bir turda qaysi tinish belgisi ishlatilishini misollar orqali tushuntirish. Bu bilim o'quvchilarga nafaqat imtihonlarda, balki kundalik yozishmalar va ijodiy ishlarda ham katta yordam beradi.

2. KO'SHMA GAP NIMA?

Ko'shma gap — ikki yoki undan ortiq sodda gapdan tashkil topgan, mazmunan va grammatik jihatdan bog'langan murakkab sintaktik qurilma. Ko'shma gaplar ikki asosiy turga bo'linadi:

Tur

Xususiyati

Bog'lovchili ko'shma gap	Qismlar bog'lovchi so'zlar orqali birikadi
Bog'lovchisiz ko'shma gap	Qismlar intonatsiya yordamida bog'lanadi

3. BOG'LOVCHILI KO'SHMA GAPDA TINISH BELGILARI

Bog'lovchili ko'shma gaplar teng bog'lovchilar (*va, ham, lekin, biroq, ammo, yoki, balki*) yoki ergashtiruvchi bog'lovchilar (*chunki, shuning uchun, agar, garchi, to*) yordamida hosil bo'ladi.

3.1. Vergul qo'yilishi

Quyidagi hollarda bog'lovchidan oldin **vergul** qo'yiladi:

a) Zidlov bog'lovchilari oldingi:

Bahor keldi, lekin havo hali salqin edi.

U tez yurdi, ammo kech qoldi.

Men bormadim, biroq xabar yubordim.

b) Sababli bog'lovchilar oldingi:

Dars qiyin bo'ldi, chunki mavzu yangi edi.

U maktabga kelmadi, shuning uchun dars o'tkazib yuborildi.

c) Shartli bog'lovchilar oldingi:

Agar mehnat qilsang, muvaffaqiyatga erishasiz.

Garchi havo sovuq bo'lsa ham, bola ko'chada o'ynardi.

Eslatma: "va", "ham" bog'lovchilaridan oldin odatda vergul qo'yilmaydi, agar ular ikki bir jinsli bo'lakni bog'lasa.

3.2. Nuqta-vergul qo'yilishi

Ko'shma gapning qismlari o'z ichida boshqa tinish belgilarini o'z ichiga olgan yoki mazmun jihatdan uzoqroq bo'lsa, **nuqta-vergul** ishlatiladi:

Dalada bug'doy pishib, sarg'aydi; bog'larda olma, nok qizarib, terimga tayyor bo'ldi.

Kecha yomg'ir yog'di, shamol esdi; bugun esa osmon toza, havo iliq.

4. BOG'LOVCHISIZ KO'SHMA GAPDA TINISH BELGILARI

Bog'lovchisiz ko'shma gaplarda tinish belgisi qismlar orasidagi **mazmuniy munosabatga** qarab tanlanadi. Bu eng ko'p xato qilinadigan sohadir.

4.1. Vergul

Qismlar mazmuniy jihatdan yaqin, sanab o'tilayotgan bo'lsa:

Quyosh botdi, oy chiqdi, yulduzlar ko'rindi.

Shamol esdi, barglar to'kildi, havo sovidi.

4.2. Nuqta-vergul

Qismlar bir-biridan mazmuniy jihatdan bir oz uzoq bo'lsa:

Bahor keldi, tabiat jonlandi; kishilar dalaga chiqdi, ish qizib ketdi.

4.3. Ikki nuqta

Ikkinchi qism birinchining *sababini, izohini yoki tushuntirishini* bildirsa:

Hamma hayron qoldi: o'quvchi juda yaxshi javob berdi.

U shoshildi: uyda mehmon kutilayotgan edi.

Meni xursand qilgan narsa bor edi: do'stim qaytib keldi.

4.4. Tire

Birinci qism ikkinchisiga *qarama-qarshi qo'yilsa* yoki o'ta keskin o'tish bo'lsa:

Men gapirdim — u jimgina o'tirdi.

Qor yog'di — bola shovqin solib ko'chaga chiqdi.

Erta turing — ishga kech qolmaysiz.

Eslatma: Tire ishlatiladigan gaplarda birinchi qism odatda shart yoki sabab, ikkinchisi natija yoki xulosa bildiradi.

5. UMUMLASHMA JADVAL

Tinish belgisi	Qo'llanish holati	Misol
Vergul (,)	Zidlov, sababli bog'lovchilar oldidan; sanash	<i>Keldi, lekin gapirilmadi.</i>
Nuqta-vergul (;)	Murakkab yoki mazmuniy uzoqroq qismlar	<i>Bahor keldi; ishlar qizdi.</i>
Ikki nuqta (:)	2-qism 1-qismning sababini yoki izohini izohlasa	<i>Hamma hayron: u g'olib chiqdi.</i>
Tire (—)	Keskin zidlik, shart-natija munosabati	<i>Men gapirdim — u jimgina o'tirdi.</i>

6. XULOSA

Ko'shma gaplarda tinish belgilarini to'g'ri qo'llash — yozma nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichidir. Ushbu maqolada ko'rib chiqqanimizdek, har bir tinish belgisi aniq bir **mazmuniy va grammatik vazifani** bajaradi. Vergul qismlarni mayin ulaydi; nuqta-vergul ular orasida nisbiy chegara o'tkazadi; ikki nuqta tushuntirish va sababni kiritadi; tire esa keskin o'tish yoki zidlilikni ifodalaydi.

O'quvchilarga tavsiya: istalgan matnni yozishda gapning qismlari orasidagi mantiqiy munosabatni avval aniqlab oling, so'ngra shu munosabatga mos tinish belgisini tanlang. Bu oddiy qoida ko'plab xatolarning oldini oladi.

ADABIYOTLAR

1. Raximov M. O'zbek tili grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Tursunov U., Muxtorov J. O'zbek tili. — Toshkent: Fan, 2019.
3. Ne'matov H. Sintaksis nazariyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2020.
4. Yo'ldoshev B. Tinish belgilari haqida. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021.